

Tussen ghetto en Godsbrigade

Beschouwingen over geloof en cultuur aan het eind van de twintigste eeuw.

prof. dr. A.G. Weiler



Prof. dr. A.G. Weiler (1927) is hoogle-
raar Middeleeuwse Geschiedenis en
Wijsbegeerte van de Geschiedenis aan
de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Kerk en godsdienst zijn in onze cultuur naar de marge verschoven. Gelovigen kunnen zich van deze cultuur waarvan secularisme, economisme en technologie karaktertrekken zijn, afsluiten. Een andere positiekeuze is een fundamentalistisch offensief. Is er een weg tussen het één (ghetto) en het ander (Godsbrigade)?

In de winter van 1984 had te Vught een studiedag plaats onder de titel 'Katholieken en Cultuur'. Deze was georganiseerd door de samenwerkende besturen van de Radboudstichting (Wetenschappelijk onderwijsfonds), het Thijmgenootschap en de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving. Zij gingen uit van de overweging, dat in de cultuur van het moderne West-Europa, en met name ook in Nederland, een aantal algemene kenmerken naar voren treden die om kritische reflectie vragen van christelijke intellectuelen, dus ook van katholieken. Het begrip cultuur werd daarbij genomen in ruime zin, zoals dat door antropologen, sociologen en historici wordt gehanteerd. Het begrip duidt dan het complexe systeem aan van zeden en gewoonten, ideeën en gedragingen, normen, waarden en overtuigingen, instellingen, kunsten en wetenschappen, wijsbegeerte en godsdienst, zoals dat op een bepaalde plaats en in een bepaalde tijd vorm krijgt. Christenen, en in het bijzonder katholieken, hebben ten aanzien van onderdelen van dat systeem in het verleden heel speci-

fieke gedachten ontwikkeld, en deze in hun opvattingen, gedragingen en organisaties dusdanig herkenbaar tot uiting gebracht, dat gesproken kon worden van een christelijke, een katholieke cultuur.

De christelijke cultuur van protestantse signatuur is in het nabije verleden zelfs de dominante cultuur geweest, de katholieke cultuur een sub-cultuur. Die posities zijn grondig gewijzigd. Het christendom domineert niet langer de cultuur, de katholieke subcultuur is in belangrijke mate afgebrokkeld, en de 'moderne' cultuur plooit zich naar de nieuwe dominanties van secularisme en economisme. Onder de druk van veranderde levensomstandigheden schakelen mensen bewust en onbewust over op een nieuw systeem van normen en waarden, en brengen dat tot uiting in hun gedrag, in de constructie van de samenleving, in de ordening van de machten. Kerk en godsdienst zijn naar de marge geschoven in de 'secular city', de wereldlijke polis. In de sociale en economische orde wordt deze polis gekenmerkt – zeker in vergelijking met de ordening

van de leefruimten van vroeger – door vermaatschappelijking van het leven, verstatelijking van het maatschappelijk bestel, schaalvergroting, rationalisering, bureaucratisering, voortschrijdende beregeling van het gedrag, technologisering van de systeembeheersing. Dit zijn geen anonieme processen maar de uitkomsten van keuzen van mensen die er op uit zijn dit leven te ordenen in overeenstemming met de eisen en de zogenaamde wetmatigheden van de economie, zoals zij die zien.

Bij dit ordenende werk ten bate van de inrichting van de samenleving speelt het Godsgeloof geen enkele rol. In het beheersen van de natuur, het onder controle brengen van het milieu, de produktie en distributie van voedsel, kleding, energie en allerlei andere soorten 'levens-middelen' door middel van wetenschap en technologie ten behoeve van het leven van mensen, schijnen ideeën omtrent de schepping van deze wereld, over de goddelijke voorzienigheid, over

geprofileerde 'ik', dat zich niet langer vanzelfsprekend en tevreden invoegt in het patroon van wetten en voorschriften, van gemeenschappelijke rituelen en vieringen tot bevestiging van de overgeleverde hiërarchieën van waarden en waarden-dragers.

Deze observaties over enige algemene karaktertrekken van de moderne westerse, secularistische, economistische, technologische cultuur geven aanleiding om te vragen, hoe het overgeleverde christen-humanistische ethos zich verhoudt en verhouden moet tot die moderne cultuur. Welke mogelijkheden zijn er voor de individuele gelovigen om in het ondergaan en mede reproduceerend deelnemen aan en dragen van die moderne cultuur, een christelijk/katholieke spiritualiteit profiel te geven?

Twee extreme posities zijn te signaleren, maar beide moeten worden afgewezen. De ene positie wil dat gelovigen zich krampachtig afsluiten van deze moderne cultuur-dominanties door een innerlijke of zelfs uiterlijke zichtbare emigratie, in het cultiveren van een ghetto van traditionele rechtgelovigheid en moraal. Maar die positie-keuze laat het publieke seculiere leven over aan zichzelf, en draagt allerminst bij aan een evangelisering van de moderne cultuur. En anderzijds is er deze positie: een fundamentalistisch offensief tegen die cultuur, dat met een gesloten front van onwrikbaar bevestigde gelovigen, een Godsbrigade, de machten van deze wereld met de georganiseerde macht van de godsdienst (welke dan ook: christelijk, islamitisch, joods) probeert te breken tot vestiging van het Godsrijk nu, op deze wereld. Maar deze positie-keuze berust doorgaans op de angstaanjagende ketterij van de beschikbaarheid en manipuleerbaarheid van het Heil.

Welke weg te kiezen: links laten liggen, rechts er tegenin, of? Het is over dit grote dilemma en over het profileren van een alternatief tussen ghetto en Godsbrigade dat de inleiders en de forumleden op de studiedag 'Katholieken en cultuur' om hun mening gevraagd werden.

De constatering van H. van Luijk in *Elseviers*

’ In het persoonlijke en sociale leven overheerst de aandacht voor het geëmancipeerde individu. ’

het verlossende lijden van Gods mensgeworden zoon, geen enkele praktische betekenis te hebben: wat moet een ingenieur als ingenieur hiermee aan? – In het persoonlijke en sociale leven overheerst de aandacht voor het geëmancipeerde individu. In zijn mentaliteit zijn de traditionele waarden-patronen, de deugd- en ondeugsystemen, de geïnternaliseerde gedragscodes onderworpen aan de kritiek van het steeds sterker

Magazine van 19 januari 1985, dat het symposium te Vught een treffende afspiegeling van de huidige malaise in katholiek Nederland was, waarin een diffuse bezorgdheid gaandeweg tot stille verbijstering groeide over de onmacht en de uitzichtloosheid van intellectuelen om antwoorden te vinden in de huidige crisis, is ten dele juist. Ten dele, omdat er zeker ontmoediging viel waar te nemen, en de honderden bezoekers met praktisch lege handen naar huis gingen. De inspirerende ochtend-toespraak van prof. dr. Antoon Vergote uit Leuven over 'Profielen van een hedendaagse spiritualiteit'¹ lag waarschijnlijk toch nog te ver van de huidige gevoelens van onbehagen in de cultuur, dan dat de forumleden 's middags reeds de door hem aangeprezen dynamische creativiteit konden opbrengen om de geest weer vaardig te laten worden. Het alternatief tussen permissief meeglijden met de stroom enerzijds en rigoristisch hergroeperen van de eigen krachten anderzijds is immers nog lang niet operationeel verkend. De studiedag moest een eerste opmaat in die richting zijn, maar men beperkte zich, uit de nood van de actuele situatie, eerst nog tot het checken van de coördinaten terwille van de plaatsbepaling, en een zich afzetten tegen een verkeerd gebruik van gezag.

Het symposium was echter geenszins bedoeld – zoals Van Luijk veronderstelt – om over zaken van geloof richtinggevende vragen te formuleren, laat staan antwoorden. Constateren dat het in katholiek Nederland aan een theologische cultuur ontbreekt moge waar zijn – al kan men toch niet in ernst menen dat dat geweten moet worden aan het feit dat tot voor kort alle katholieke theologen priesters waren zonder zonen! –, de kernvraag van het symposium was: hoe ga je als katholieken om met de moderne cultuur, als je enerzijds je niet krampachtig wilt afsluiten, maar anderzijds evenzeer weigert weerom de dogmatische, wettische, disciplinerende en vóorschrijvende weg te gaan om 'het geloof' te behouden: noch ghetto noch Godsbrigade van fundamentalisten. Hoe dan?

Zeker, in de afgelopen decennia is de animo om in de kerk iets te weeg te brengen maatschappelijk weggelekt. De 'rode oktober' van Noordwijkerhout (1969-1970)² is aan overspanning te gronde gegaan. Katholieke beoefenaren van de menswetenschappen hebben levensbeschouwelijke kwesties naar hun inhoudelijke aanspraken buiten de wetenschappelijke beschrijving, analyse en theorievorming geplaatst, en hoogstens in functionalistisch perspectief een plaats gegeven. En theologen zijn niet degenen geweest die een nieuw geloof hebben ontvonkt. In dit culturele vacuüm voltrekt zich nu de restauratie. De wetten en gedragsregels worden geürgeerd, de oude formules van de rechtgelovigheid worden weer opgepoetst, en een consequent en stelselmatig pauselijk benoemingsbeleid voorziet katholiek Nederland van bisschoppen, die er niet voor terugschrikken met harde hand de in hun ogen ernstig zieke patiënt langs de weg van gehoorzaamheid tot gezondheid te dwingen, voor zijn eigen bestwil.

De ontreddering waar Van Luijk het over heeft, is dan ook in de eerste plaats verlamming, omdat geëngageerde mensen zich lam *gemaakt* voelen. Niet alleen priesters en pastorale werkers en werksters krijgen te horen, dat zij het jaren lang verkeerd hebben gedaan, en dat de bakens verzet moeten worden. Ook kerkelijk geëngageerde leken voelen zich verlamd, omdat hun adviezen niet tellen, omdat hun politieke beslissingen als onchristelijk worden bestempeld als die niet met de gezindheid van de kerkelijke leiders overeenstemmen, of met de belangen van de arbeiders en uitkeringsgerechtigden zoals een (christelijke) vakvereniging die ziet. Maar tussen kerk en arbeiders spant het nog steeds, juist als tussen de kerk en de vrouwen. Van links en van rechts staan

1. Deze lezing wordt afzonderlijk uitgegeven onder auspiciën van de genoemde organisaties.
2. Walter Goddijn, *Rode Oktober. Honderd dagen Alfrink. Een bijdrage tot de empirische ecclesiologie* (1968-1970), Baarn 1983.

christelijke/katholieke politici onder druk: het kernwapenbeleid is onvoldoende christelijk, zegt de een; hetzelfde geldt voor de economische en sociale politiek, zegt de ander; de gezinspolitiek is niet christelijk genoeg, want houdt rekening met alternatieve samenlevingsvormen, zegt de een; de ander vindt het gezeur over de 'hoeksteen' een achterhaalde zaak, en wenst volstreekte individualisering. Wat moet je doen als bestuurder van een katholiek ziekenhuis terzake van abortus? Hoe breng je de katholieke identiteit van scholen en onderwijs tot gelding – als je tenminste weet *wat* je tot gelding moet brengen? Hoe handhaaf je de katholieke identiteit van communicatie-media onder de druk van de commercialisering?

Die vragen krijgen óók geen antwoord als er sprake zou zijn van een bloeiende theologische cultuur, als een duidelijk aanwijsbare groep mannen en vrouwen met een grote regelmaat en als vanzelfsprekend de zaken van God aan de orde zou stellen, zoals Van Luijk oppert. Het gaat immers niet om een 'specifiek katholieke bijdrage' tot oplossing van de huidige cultuurcrisis. Het gaat om het vinden van aangrijpingspunten in de culturele mechanismen, die ons in staat stellen de menselijkheid te behouden aan het eind van de twintigste eeuw, midden in de boven beschreven processen van de 'modernisering' van de cultuur. De zaak van de menselijkheid is de zaak van God.

Van Luijk vindt het kennelijk een typische hebbelijkheid van kinderen van katholieke leraren, onderwijzers en drogisten, dat dezen zich concentreren op zaken als *opvoeding* tot geloof, *overdracht* en *sociale vormgeving* van geloof. De *sneer* over de sociale herkomst van de katholieke intelligentsia opent geen echt perspectief over de oorzakelijke verbanden tussen klasse-herkomst en sociaal engagement; we laten die dus maar terzijde. Feit is, dat het symposium inderdaad over die vragen van opvoeding tot en overdracht en vormgeving van een sociaal-cultureel werkzaam geloof helderheid probeerde te krijgen, niet van theologen alleen, maar vooral van mensen uit de praktijk van

de wetenschapsbeoefening, de media, het pastoraat, de gezondheidszorg, de overheid, het onderwijs. De meest wezenlijke vragen kregen wel degelijk antwoord.

Maar allereerst moet men de actuele situatie op haar juiste waarde schatten. En die is, zoals uit recente Europese onderzoeken³ blijkt, dat er op een rijk gevarieerd gebied van waarden, normen en overtuigingen, bijvoorbeeld ten aanzien van huwelijk, gezin, moederschap, arbeid, religieuze en morele waarden, geen collectieve waarde-patronen, geen groepsidentiteit bestaat. Alle keuzen worden door individuen gemaakt, en die variëren met de leeftijd en de politieke overtuiging, maar niet met de geloofsgroep.

Wel zijn er grondhoudingen te onderkennen. 'Linkse' mensen zijn meer geneigd tot het verwerpen van het gezag dat in tradities besloten ligt, en meer geneigd tot permissiviteit ten aanzien van sexueel gedrag, omdat zij, meer dan 'rechtse' mensen, het individu centraal stellen. Traditioneel denken spoort echter met morele striktheid en een 'rechtse' politieke keuze. Brengen we dan ook nog de leeftijdsfactor in, dan ontstaat een heel herkenbaar patroon van waarden- en normen-oriëntaties, gerelateerd aan categorieën mensen. Groepscohesie blijkt echter niet aanwezig. Mensen kiezen in grote mate individueel.

De vraag die ons nu bezig houdt is deze: als leidinggevende mensen, kerkelijk, politiek of cultureel dan toch in bepaalde waardenkeuzen geïnteresseerd zijn, hoe brengen ze dan groepscohesie tot stand, om die waarden tot publieke dominante geldigheid te brengen, althans voor de groep? Welke controle-mechanismen in de vorming van cultuur staan hun ter beschikking om meer en meer mensen aan hun zijde te krijgen? Het is duidelijk dat het grijpen naar de instrumenten van macht en gezag, van culturele disciplineren en uitstoting van andersdenken-

3. Jean Stoetzel, *Les valeurs du temps présent: une enquête européenne*, Paris 1983.

den, van leerstellige controle en eenzijdige indoctrinatie, van verkettering van afwijkende gedachten, het meest voor de hand ligt voor mensen die zelf in een gehoorzaamheids-traditie zijn opgegroeid. Begeesterende massa-bijeenkomsten, demonstratieve optochten, publieke symboolontplooiing, propaganda en colportage werken in dezelfde lijn. Zo kun je trachten het individuele kiezen ondergeschikt te maken aan collectief aanvaarde of te aanvaarden waarden, zowel in de kerken als in politieke partijen.

Het is geen wonder, dat nu juist intellectuelen vanuit hun eigen ingeoeffende kritische distantie ten opzichte van het spel van de macht déze middelen met de grootst mogelijke argwaan bekijken.

Hun engagement zal veeleer liggen in de lijn van hun eigen fundamentele keus, en die is er juist een vóór de kritische rede, tegenover een blind autoriteitsgeloof, systeemdwang en anonieme collectiviteit. Het feit dat individuen zelf blijken te kiezen mag dan gepaard gaan met de afbraak van groepscohesie en groepsidentiteit, de vrijheid van het individu is een primaire waarde, veroverd in een lang Europees gevecht met de machten van adel en kerk.

Het kan derhalve niet anders, dan dat katholieke intellectuelen die vrijheid fundamenteel gerespecteerd willen zien bij alle opvoeding, onderwijs, culturele en sociale vormgeving van de samenleving. Zij zullen zich niet op formules laten terugdringen die de metafysische en ontologische dimensies van de Waarheid, de Schoonheid, de Goedheid als zodanig proberen te formuleren, maar de pluriformiteit van de levenskeuzen aanvaarden (in alle metafysische armoede en culturele onherkenbaarheid die dat met zich mee kan brengen), omdat zij gezag en discipline weigeren te aanvaarden van mensen aan wie zij niet zelf de macht controleerbaar hebben toevertrouwd tot realisatie van de vrijheid. Een schijn-eenheid naar buiten suggereren heeft geen zin, noch in een politieke partij noch in een kerk. 'Het katholicisme' is evenmin als 'het protestantisme' of 'het hu-

manisme' in staat de cultuur of zelfs maar een subcultuur te beheersen of te controleren. Het is tijd om afscheid te nemen van een overtrokken normativiteit, die mensen schade berokkent in hun fundamentele vrijheid. Maar waarheen moet je je dan wenden?

Tussen ghetto en Godsbrigade ligt het middenveld van het vertrouwen in de mens, ondanks zijn zondigheid de plaats bij uitstek van de Godsmanifestatie. Van het vertrouwen ook in de waarden van de democratische vormgeving van samenlevings- en cultuurproblemen, als de enige regelprocedure die met de fundamentele veelvormigheid van de menselijke zelfexpressie kan omgaan. Willen katholieken daaraan mee kunnen werken, dan is een eerste vereiste dat zij ook binnen hun eigen kerkelijke cultuur aan de pluriformiteit en de democratie een fundamentele plaats geven als waarden in zich zelf. De grote schema's van geloofswaarden en zedelijke waarden bestaan thans immers slechts in en voor mensen, die ten volle deelnemen aan het leven van de wereldlijke *polis*: levend in een secularistische wereld, zonder daarmede zelf secularistische christenen te zijn, maar evenmin levend in de marge. De kerken als instituut domineren de samenleving niet meer, maar dat betekent nog niet, dat christenen/katholieken ook naar de marge van de samenleving moeten verhuizen. In en via hun maatschappelijke organisaties, in en via hun individuele maatschappelijke positie zullen zij hun werk voor de mens, tot behoud van de menselijkheid moeten doen. Daarvoor is een geloofshouding en -beleving nodig die aansluiting vindt bij de hedendaagse Westerse cultuur, zoals Vergote dat heeft geschetst. Slechts door volgehouden geestelijke bemoeiding om die aansluiting ook werkelijk te zoeken, kunnen zij het Christendom nieuwe taal en nieuwe vormen geven, zodat dit de eenentwintigste eeuw in kan gaan als een inspiratie voor bevrijding.

Een paar grondlijnen van een christelijke cultuurpolitiek naar die toekomst toe – cultuur

wederom genomen in brede zin –, kunnen dan als volgt worden geformuleerd:

1. Het is een specifieke opgave voor christenen om de dominantie van het economische moment in de cultuur te doorbreken, en waarden van menselijkheid centraal te stellen en te bewaken. Dat kan o.a. geschieden door expliciet de maatschappelijke en culturele marginaliteit van de zwakken in de samenleving te bestrijden. Als het politieke bedrijf de culturele organisatie van de machtsverhoudingen en de besluitvormingsprocessen is, als daar de conflictbeheersing en de legitieme uitoefening van dwang is gelokaliseerd, dan moet het ook de ruimte kunnen zijn via welke sociale en culturele waarden tot publieke gelding gebracht worden. Het is geen eenvoudige zaak om in een pluriforme parlementaire democratie met elkaar tegensprekende en bestrijdende waardensystemen om te gaan. Maar opnieuw kan dan gezegd worden, dat opheffing van maatschappelijke en culturele marginaliteit en tot volwaardige menselijkheid brengen van maatschappelijke verdrukte mensen voor christenen steeds weer prioriteit moet hebben, voordat men gaat spreken over verdelende rechtvaardigheid.
2. Een van de kenmerken van de 'moderne' cultuur is de toenemende rationalisering van de samenleving, dat wil zeggen het toenemend onder controle van de rede brengen van de samenleving. Tesamen met de toenemende technologische mogelijkheden voor die rationele controle lijkt rationalisering eerder een voortgaande verslaving van mensen te bevorderen en onvrijheid voort te brengen, terwijl toch de doorbraak van de Rede in de dagen van de Verlichting gezien werd als een bevrijdende kracht. De rationaliteit kan die bevrijdende werking alsnog hebben als de bureaucratie de vrije speelruimte van mensen respecteren wil, en de uitstoot van on- of weinig geschoolde arbeid door de technologie resulteert in bevrijd menszijn en niet in marginaliteit ten opzichte

van de rond arbeid georganiseerde maatschappij.

3. Als men zoiets als een samenleving naderbij wil brengen, die aanspraak kan maken op het predikaat 'rechtvaardig', die gebaseerd is op de actieve deelname van mensen, óók van hen die buiten het arbeidsproces staan, en die een draaglijk niveau van menselijk bestaan voor allen garandeert, dan zal men actief die con-

» Geloven moet tot cultuur worden, doordat het volledig opgenomen wordt in de samenlevingsordering. »

trole- en beheersingsmechanismen in cultuur en samenleving moeten aangrijpen, die daartoe de sleutelfuncties hebben: inkomensbeleid, spreiding van verantwoordelijkheid, herkennen van machteloosheid en stimuleren van participatie en groepsvorming, in een mentaliteit van solidariteit, die marginale mensen integreert in de samenleving door hun verantwoordelijkheid te geven.

4. Het 'programmeren' van cultuur was vroeger de taak van priesters, predikanten, opvoeders, onderwijzers en leraren. Die hebben veel van hun krediet verloren, en zijn veelal overgeschakeld op een 'programmeren van de zelfontplooiing', zonder zelf daartoe rechtstreeks inhoudelijke bijdragen te leveren: zij willen niet langer autoritair indoctrineren. Het opvoeden tot het dragen van persoonlijke verantwoordelijkheid staat centraal, en de waarden van de samenleving kunnen niet

meer gezagvol worden aangereikt, omdat de pluriformiteit geen exclusiviteit van normen verdraagt. Dat neemt niet weg, dat de samenleving als geheel, en elk nadenkend mens daarin in het bijzonder, ten zeerste gediend is met het aanreiken van kennis over de verschillende tot nu toe in de (Westeuropese) samenleving gerealiseerde waarden, juist ook vanuit de strijd voor bevrijding en gerechtigheid onder de mensen. De kennis van geschiedenis en cultuur behoort aanzienlijk breder te zijn dan die van de internationale politieke verhoudingen: mensen moeten weten waarom het hun voorvaderen te doen was in kunst, literatuur, poëzie, architectuur, staatsinstellingen, godsdienst en humanisme. Zij moeten ook zelf aangesproken worden op hun verantwoordelijkheid en bereidheid tot publieke inzet voor zelf gekozen waarden, ter wille van de publieke expressie van de menselijkheid van de samenleving. Opvoeding behoeft niet autoritair te zijn om inspirerend te zijn tot het meedragen van publieke zorg voor kleine en grote sectoren van de samenleving. Zo opgevoede mensen gaan met respect voor elkaar om, en leveren zich niet uit aan oude of nieuwe autoriteiten, omdat hun creativiteit en dynamiek gestimuleerd is, en niet omgebogen tot systeemconform gedrag.

5. Geloven moet tot cultuur worden, doordat het volledig opgenomen wordt in de samenlevingsordering, doordat het volledig wordt doordacht naar zijn consequenties voor het handelen, en doordat het getrouw wordt beleefd. Zo zei men het ook vroeger. Maar deze evangelisering van de cultuur komt niet meer tot stand door geloven vanuit opgelegd gezag, wanneer veel denkbeelden uit de dogmatische traditie reeds als niet relevant voor de persoonlijke ervaring en voor het lot van de wereld terzijde zijn geschoven. Tegenover een metafysisch, essentialistisch en naturalistisch gekleurd dogmatisme staat een gelovige en gewetensvolle geesteshouding, die geken-

merkt wordt door deconceptualisering, aanvaarding van de voorlopigheid, en benadrukken van het verwijzende karakter van de geloofssymbolen die mensen oriënteren op het op hen toekomstende licht. Het idee van een haast fysieke presentie van het goddelijke in het nú maakt plaats voor een nieuw bewustzijn van de transcendentie, die niet-beschikbaarheid, de genade-gave, de uitnodiging tot leven. Als het geloven zich meer op de mystieke traditie gaat oriënteren, verdwijnt de krampachtigheid die met vast bezit gepaard kan gaan. Tegenover onze beelden van God groeit dan het bewustzijn van de beeldeloosheid van zijn Aanwezigheid, tegenover al onze wijzen van spreken over en handelen voor God het bewustzijn van de wijzeelooheid van zijn Wezen. Als dit nieuwe geloofsbewustzijn zich doorzet in de cultuur, kan ook die het kenmerk krijgen van distantie ten opzichte van systeemdwang, en terughoudendheid in het beheersend omgaan met mensen en de natuur.

Tussen ghetto en Godsbrigade ligt het open middenveld van het rentmeesterschap ten behoeve van het in deze wereld aangereikte, niet zelf gemaakte heil. 'Het gaat met het Rijk Gods als met een man die zijn land bezaait; hij slaapt en staat op, onderwijl kiemt het zaad en schiet op, terwijl hij er geen weet van heeft' (Marcus 4, 26-27).

